

## Охорона пам'яток старовини на території Волині та Поділля на початку ХХ ст.

У статті розглядається проблема охорони пам'яток старовини на території Поділля та Волині на початку ХХ ст., роль у цій діяльності пам'яткоохоронних структур та державних органів влади.

На сьогодні актуальною є проблема вивчення пам'яткоохоронного руху в Україні в зв'язку з національним та культурним відродженням, зміцненням національних та державних цінностей. Велике значення приділяється вивченню історії пам'яткоохоронної діяльності в регіонах, зокрема на Волині та Поділлі.

Певні аспекти розглядуваного питання досліджували О. О. Нестуля [14; 15], Л. Д. Федорова [19] та деякі інші автори. Проте проблему не можна вважати повністю вивченою.

В охороні пам'яток Волині та Поділля на початку ХХ ст. можна виділити декілька напрямків:

- 1) збереження пам'яток архітектури;
- 2) пам'яток археології;
- 3) некрополів;
- 4) музейна робота;
- 5) збереження пам'яток друку та письма.

Збереженням пам'яток сакральної архітектури займалося духовенство. Так, у Подільській губернії існував певний порядок ремонту та розбору церков. Роботи дозволялися лише рішенням консисторії за підписом єпископа, при цьому консисторія опиралася на експертні висновки Подільського церковного історико-археологічного товариства. У дозволі на ремонт вказувалося, що можна робити, а чого не можна. Щоб отримати дозвіл, притч через благочинного звертався до консисторії, яка, в свою чергу, передавала прохання на розгляд Подільського церковного історико-археологічного товариства, члени якого оглядали споруди, проводили фотофіксацію екстер'єру та іконостасу. Проте через фінансові труднощі не завжди була змога зберегти споруду, що загаяло пам'яткоохоронців «у глухий кут, особливо якщо це стосувалося дерев'яних церков». Юхим Йосипович Сіцинський з гіркою наводив факти про Сутковецьку церкву-фортецю та дерев'яну церкву в с. Чемериси Волозькі Могилівського повіту, де на розсуд місцевих діячів було змінено давні форми дахів і куполів [16, с. 394-395; 11, арк. 21-22 зв.].

У Волинській губернії за консультаціями зверталися до Товариства

дослідників Волині [10, арк. 107]. 1913 року в Житомирі В. Г. Леонтовичем було видано брошуру «О необходимости сохранения старых церквей», яка позитивно вплинула на формування в свідомості громадян сприйняття церков як пам'яток. У ній автор порушив низку важливих питань, зокрема й теоретичних, щодо охорони пам'яток церковної архітектури. Згідно зі статтею 95 Будівельного статуту імперії, стародавній вигляд храмів, – як зовнішній, так і внутрішній – потрібно було дбайливо зберігати. Не дозволялися ніякі необґрунтовані поправки й зміни без дозволу Синоду за попереднім погодженням з Імператорським археологічним та історичним товариствами [19, с. 94]. В. Г. Леонтович звернувся із запискою про необхідність збереження старих церков нарівні з новими і до керівництва Київського товариства охорони пам'яток старовини та мистецтва. У червні 1913 року Рада та Розпорядчий комітет Товариства підтримали цю пропозицію та ухвалили звернутися до єпархіального начальства трьох губерній Південно-західного краю з проханням особливо обачно дозволяти розбирання старих храмів, каплиць і дзвіниць, а якщо можливо – переносити їх на кладовища [10, арк. 153].

Ці заходи привернули увагу Київського товариства охорони пам'яток старовини та мистецтва, до районів діяльності якого входили Волинь та Поділля [9, арк. 5; 18, с. 3]. Так, у протоколі засідання Товариства зазначалося: «О. І. Мердер [голова Товариства – І. С.] запропонував звернутися у Волинську та Подільську губернії, де за чутками існує певний порядок і де слідкують за ремонтом церковних будівель» [10, арк. 106 зв.].

Звертало увагу Товариство на збереження фортифікацій. Величезне занепокоєння викликав обвал стіни в Кам'янецькій фортеці в 1913 році [12, арк. 16-18]. Дещо раніше, 1912 року, на запит Товариства було проведено огляд Жванецького замку та вироблено кошторис на його реконструкцію [12, арк. 39-46].

Охорона пам'яток архітектури Волині та Поділля на державному рівні розпочалася в період Центральної Ради. Так, ми маємо інформацію про взяття під охорону «зібрання пам'яток і архівів у дворі Ходкевича в Млинові» на Волині [2, арк. 8]. Також на Волині під охорону були взяті збірка Копровського в Дядковичах [2, арк. 15] та маєтки в Молочках і Пединках [2, арк. 6]. На Поділлі під охорону був взятий маєток у с. Курилівці Літинського повіту [3, арк. 2].

У 1918 році йшла переписка між Міністерством освіти і мистецтв Української Держави та Подільською «Просвітою» про охорону Кам'янецької фортеці та перетворення її музейний заклад [1, арк. 1-9]. Проте реальних дій щодо збереження пам'ятки не було.

В 1919 р. Відділ охорони пам'яток старовини та мистецтва намагався зберегти пам'ятки архітектури, зокрема шляхетські маєтки. Так, голова Ольгопільської земської управи І. С. Христинч прохав про охорону маєтків, зазначаючи з сумом, що в Бершаді та с. Баланівці палаци вже поруйновані [6, арк. 9-9зв.]. Подібні прохання надсилали член Гайсинської повітової управи про охорону палаців у м. Куні, с. Комарівці, с. Теплик, м. Кіблинци; агроном Літинського повіту М. Михалевич про охорону маєтків у с. Чернятин, Северинівка, Манаківці, Рів, Качанівка, Стара Синява [6, арк. 11]. Проте заходи Відділу охорони пам'яток старовини та мистецтва вже не могли вплинути на ситуацію – збільшовизовані війська при підтримці місцевого населення продовжували громити шляхетські маєтки, зокрема про це повідомляв держінспектор 3-ї дивізії Потішко [6, арк. 30]. Але траплялися випадки збереження палаців. Голова Волочиської волосної управи на Волині І. Сіров писав Подільському товариству охорони пам'яток про те, що в с. Копачівка зберігся нерозграбований маєток і просив взяти його під охорону [6, арк. 31].

Велика увага спрямовувалася на збереження фортифікаційних об'єктів. 1919 року М. Ф. Біляшівський повітовим ісправникам тих повітів, де були фортеці розіслав листи такого змісту: «Обов'язок адміністрації стежити за тим, щоб мешканцями містечка не робилася цьому пам'ятнику ніяка шкода, не розбиралось б каміння, не робилось б хижацьких розкопок і т.і. У випадку, коли замкові чи іншим пам'яткам старовини містечка загрожує небезпека – прошу негайно повідомити про це відділ». При цьому прохав надсилати фотографії пам'яток [6, арк. 5-8].

У досліджуваний період проходило збереження і пам'яток археології. Відбувалося це шляхом виявлення пам'яток, їх фіксації, взяття на облік, проведення археологічних розкопок, передачу речового інвентарю до музеїв. Проте в губерніях існувала проблема відсутності фахових археологів. Тому для дослідження залучалися знані археологи з інших місцевостей (С. С. Гамченко, В. Б. Антонович та ін.), співпрацювали з Імператорською археологічною комісією, Київським товариством охорони пам'яток старовини та мистецтва. Певну роботу в галузі охорони пам'яток археології на Поділлі проводили Ю. Й. Сіцінський, К. В. Широцький. З початком Першої світової війни, коли Волинь та Поділля опинилися в прифронтовій зоні, археологічна діяльність у досліджуваних регіонах була призупинена.

На початку ХХ ст. роботами з дослідження та збереження некрополів керували з Санкт-Петербургу. Микола Михайлович, щоб створити «Російський провінційний некрополь», звернувся за допомогою до православного відомства. Результатом стало розпорядження Синоду від 29

листопада 1908 року, яке зобов'язувало усіх єпархіальних та монастирських керівників організувати створення «списку осіб, похованих у церквах та на кладовищах, з чітким зазначенням надгробних написів, збережених на могилах духовних осіб, дворян і найбільш видатних місцевих діячів...» [21, с. 7]. У березні 1910 року розпорядження було підтверджене, а по єпархіям розіслані інструкції, що детально пояснювали, які саме дані і про яких осіб потрібні. Проте в звіті про хід роботи над «Російським провінційним некрополем» за 1910 рік співробітник Московського архіву Міністерства юстиції В. В. Шереметьєв писав про прислані матеріали, що в них часто трапляються «випадки явної безвідповідальності: донесення пишуться дуже нерозбірливо, криво, на шматках, з помилками на титулах; у багатьох донесеннях помітне безвідповідальне бажання відписатися щоб це не було від неприємного доручення. Частина священників невірно зрозуміла вимоги: замість дослівного викладення надгробних написів з біографічними даними про похованих присилалися архітектурні описи пам'ятників; інші вважали зайвим включати в списки жінок, дітей, родичів колишніх господарів усипальниць; треті вважали метою збір епітафій і на основі цього не вносили в донесення написи, які містили тільки дати народження і смерті, вважаючи їх «звичайними». Більш повні та якісні, внаслідок порівняної нечисельності поховань, виявилися списки, які прислали сільські священники» [20, с. 205].

Збір матеріалів до «Російського провінційного некрополя» затягнувся, а з початком Першої світової війни робота була зупинена, тому матеріали й досі зберігаються в рукописах у Російському державному історичному архіві в місті Санкт-Петербург [21, с. 7-9].

Не зважаючи на неповноту даних, цей збір інформації мав вагоме значення. Саме завдяки йому в уяві громадян некрополі починають виступати як пам'ятки старовини. Завдяки збору матеріалів вдалося втілити в життя такі напрями пам'яткоохоронної роботи як фіксація та популяризація, які й були основними в галузі охорони пам'яток некрополів.

Активно розвивалася в досліджуваний період музейна справа. Музейні збірки поповнювалися, упорядковувалися, систематизувалися. На цей час церковні збірки перестають відповідати своїм назвам, адже більшість фондів складала нецерковні предмети. Так, в Подільському Давньосховищі співвідношення церковних і нецерковних речей складало 2:3, що призвело до його перейменування в 1912 р. на Музей Подільської губернії [17, с. 164]. Поступово починають створюватися світські музеї, які засновувалися при різних товариствах та комітетах. Сплеск у розвитку музейної справи припав на період Української революції. В цей

час створюється законодавча база охорони пам'яток на державному рівні, в якій одним із пріоритетних напрямків був розвиток музейної справи. 1917 року розпочалося створення Подільського обласного художньо-промислового музею в м. Вінниці [4, арк. 33-34 зв.; 6, арк. 17, 51, 61, 168]. Існували також ряд проєктів по створенню музейних установ, які не знайшли своєї реалізації [1, арк. 4; 5, арк. 2].

Надзвичайно важливим для збереження пам'яток друку та письма було функціонування бібліотек та створення архівів. На початок ХХ ст. величезну цінність складали бібліотеки єпархіального відомства, де була нагромаджена велика кількість стародруків XVI-XVIII ст. та рукописів. Тогочасна епоха витворила декілька типів таких бібліотек: шкільні, духовних навчальних закладів, парафіяльні, окружні. Важливу цінність складали приватні бібліотеки. Проте в період революції воли були піддані нещадному руйнуванню. Пам'яткоохоронці спрямували свої сили на збереження бібліотек та архівів мастків. На Поділлі ця справа вирішувалася шляхом передачі Кам'янець-Подільському державному українському університету та створення Наукового архіву [6, арк. 48, 54, 81-82, 109, 113, 117; 8, арк. 6, 8, 14-15, 38; 13, с. 105-109]. На Волині Законом Головного управління мистецтв та національної культури створювалася Волинська архівна комісія в м. Острозі, яка мала координувати роботу зі збереження архівної спадщини [7].

Отже, на початку ХХ ст. на території Волині та Поділля проводилася активна пам'яткоохоронна робота. Вона була багатовекторною та проводилася в багатьох напрямках. В період російського самодержавства вона обмежувалася суворим контролем та слабким фінансуванням. Перша світова війна завдала потужного удару по активності пам'яткоохоронної роботи. Проте в період Української революції відбувся потужний сплеск: пам'ятки почали сприйматися як національне надбання, створюється законодавча база пам'яткоохоронної роботи, структури, які займалися охороною пам'яток старовини. З встановленням радянської влади розпочався новий етап пам'яткоохоронної діяльності на території Волині та Поділля.

#### **Література та джерела**

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО), ф. 2457, оп.1, спр. 42, 12 арк.
2. ЦДАВО, ф. 2581, оп.1, спр. 218, 18 арк.
3. ЦДАВО, ф. 2581, оп.1, спр. 219, 40 арк.
4. ЦДАВО, ф. 2581, оп.1, спр. 249, 40 арк.
5. ЦДАВО, ф. 3689, оп.1, спр. 9, 57 арк.
6. ЦДАВО, ф. 3689, оп.1, спр. 14, 189 арк.

7. ЦДАВО, ф. 3689, оп.1, спр. 16, 31 арк.
8. ЦДАВО, ф. 3689, оп.1, спр. 17, 38 арк.
9. Центральний державний історичний архів у м. Києві (далі – ЦДІАУК), ф. 725, оп.1, спр. 1, 62 арк.
10. ЦДІАУК, ф. 725, оп.1, спр. 3, 294 арк.
11. ЦДІАУК, ф. 725, оп.1, спр. 66, 43 арк.
12. ЦДІАУК, ф. 725, оп.1, спр. 105, 306 арк.
13. Завальнюк О. М. Кам'янець-Подільський державний український університет: основні результати діяльності / О. М. Завальнюк // Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2010. – С. 398-409.
14. Нестуля О. О. Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні (доба Центральної Ради, гетьманщини, Директорії) / О. О. Нестуля; НАН України, Ін-т іст. України та ін. – К.; Полтава, 1994. – 240 с.
15. Нестуля О.О. Визвольні змагання українського народу і охорона пам'яток культури: 1917-1920 рр. / О. О. Нестуля; Полтав. наук. т-во краєзнавців та ін. – Полтава, 1993. – 90 с.
16. Сецинский Е. И. Исчезающий тип деревянных церквей / Е. Сецинский // Труды Подольского церковного историко-археологического общества. – Каменец-Подольск: Тип. С. П. Киржацкого, 1904. – Вып. X. – С. 393-416.
17. Старенький І. О. Подільське єпархіальне Давньоховище: віхи розвитку (1890-1920 рр.) / І. О. Старенький // Науковий вісник «Межибіж»: матер. V наук. – краєзн. конф. «Стародавній Межибіж в історико-культурній спадщині України». – Межибіж; Хмельницький: Мельник А. А., 2011. – Ч.2. – С. 158-166.
18. Устав Киевского общества охраны памятников старины и искусства. – К.: Тип. окруж. штаба, 1910. – 17 с.
19. Федорова Л. Д. Теоретичні та правові питання збереження культурної спадщини в діяльності пам'яток охоронних структур України (1910-ті рр.) / Л. Д. Федорова // Український історичний журнал. – 2011. – №1. – С. 91-106.
20. Шилов Д. Н. Материали к «Русскому провинциальному некрополю» по Подольской губернии / Д. Н. Шилов // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. – Кам'янець-Подільський: К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2008. – С. 204-219. – (Серія: «Бібліотекознавство. Книгознавство». – вип. 1).
21. Шилов Д. Н. Томский некрополь (по документам фонда великого князя Николая Михайловича в РГИА) / Д. Н. Шилов; Российская библиотечная ассоциация. – СПб.: Российская национальная библиотека, 2010. – 62 с.